

Generałowie Wojska Polskiego w obozach specjalnych Wehrmachtu

Słowa kluczowe: II wojna światowa, niewola niemiecka, generałowie, oflagi, obozy specjalne

Wprowadzenie

O generałach Wojska Polskiego w latach II wojny światowej powstało wiele publikacji naukowych i popularnonaukowych, opracowanych przez historyków wojskowości. Jednak dotyczą one przede wszystkim ich udziału w działaniach zbrojnych z niemieckim i radzieckim agresorem, internowaniu lub pobytu w obozach Ludowego Komisariatu Spraw Wewnętrznych (Narodny Komissariat Wnutriennych Dieł – NKWD), walkach w Polskich Siłach Zbrojnych (PSZ) na Zachodzie, oraz ich powojennych losach. Mniej uwagi poświęcano przetrzymywaniu generałów w niewoli niemieckiej¹. Tylko w minimalnym zakresie wzmiankowano o ich pobycie w obozach specjalnych Wehrmachtu. Celem niniejszego artykułu jest ukazanie niewoli polskich generałów w oflagach o zaostrożonym rygorze, uchodzących za specjalne: IV B Königsstein, IV C Colditz, VIII B Silberberg, X C Lübeck.

Podczas II wojny światowej w walkach wrześniowych 1939 r. brało udział 98 generałów. Pięciu z nich poległo, 12 trafiło do niewoli sowieckiej, gdzie zostali zamordowani. Część generałów przedostała się do Rumunii i na Węgry, stamtąd do PSZ na Zachodzie, większość znalazła się w niewoli niemieckiej. W lutym 1941 r. 11 generałów internowanych w Rumunii zostało przekazanych przez rząd Iona Antonescu do niewoli niemieckiej².

1 R. Ziobroń, *Historia żołnierza tułacza. Działalność emigracyjna generała Władysława Bortnowskiego*, Rzeszów 2009; B. Polak, *Generał Władysław Taczak 1874–1960*, wyd. 2 posz., Koszalin 1998; A. Kuprianis, *Generał brygady Czesław Młot-Fijałkowski (1892–1944)*, Warszawa 2004; L. Laskowski, *Roman Abraham. Losy dowódcy*, Warszawa–Poznań 1998; W. Wyruch, *Generał Wiktor Thommée. Życie i walka: 1881–1962*, Modlin 2010; J. Zieliński, *Generał Jan-Jagmin Sadowski obrońca Śląska 1895–1977*, Katowice 1988; W. Kozłowski, *Generalski konterfekt. Biografia zbiorowa dowódców Częstochowskiej 7 Dywizji Piechoty: 1921–1939*, Łódź 2007; B. Janczak, *Beliniak, ułan, dowódca, jeniec, emigrant. Generał brygady Zygmunt Piasecki „Dublańczyk” (1893–1954)*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” (dalej: „PHW”) 2023, nr 1, s. 130–163; H.P. Kosk, *Generalicja polska. Popularny słownik biograficzny*, t. 1: A–Ł, s. 305; t. 2: M–Ż, s. 311, Pruszków 1998–2001.

2 P. Stawecki, *Generałowie II Rzeczypospolitej*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1991, nr 3/4 (recenzja książki Z. Mierzwińskiego, *Generałowie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1990, 336 s.); idem,

W pierwszych latach niewoli (do lutego 1941 r.) za drutami obozów jenieckich w III Rzeszy znalazło się 33 generałów i jeden kontradmirał. Byli to generałowie dywizji: Tadeusz Piskor, Juliusz Römmel, Tadeusz Kutrzeba, Władysław Bortnowski oraz generałowie brygady: Roman Abraham, Franciszek Ksawery Alter, Władysław Bończa-Uzdowski, Leopold Cehak, Jan Chmurowicz, Walerian Czuma, Franciszek Dindorf-Ankowicz, Juliusz Drapella, Janusz Gąsiorowski, Jan Jagmin Sadowski, Ludwik Kmicic-Skrzyński, Edmund Knoll-Kownacki, Franciszek Kleeberg, Wincenty Kowalski, Emil Krukowicz-Przedzimirski, Jan Kazimierz Kruszewski, Józef Kwaciszewski, Stanisław Małachowski, Czesław Młot-Fijałkowski, Bernard Stanisław Mond, Bruno Olbrycht, Zygmunt Piasecki, Waclaw Piekarski, Zygmunt Podhorski, Zdzisław Przyjałkowski, Antoni Szylling, Stanisław Taczak, Wiktor Thommée, Juliusz Zulauf oraz kontradmirał Józef Unrug³. Ilustruje to przedstawione poniżej zestawienie opracowane na podstawie danych *Wehrmachtauskunftstelle für Kriegerverluste und Kriegsgefangene* (WAST) zaczerpniętych z Centralnego Muzeum Jeńców Wojennych (CMJW).

Lp.	Nazwisko i imię	Obóz jeniecki wg informacji w dokumencie
1	Abraham Roman Numer jeniecki: 16446 Oflag VII A	oflagi: VII A Murnau, IV A Hohnstein, VIII E Johannisbrunn, VII A Murnau
2	Alter Franciszek Ksawery Numer jeniecki: 1880 Oflag II A	oflagi: II A Prenzlau, IV C Colditz, IV B Königstein, A Hohnstein, VIII E Johannisbrunn, IV C Colditz, VII A Murnau
3	Bończa-Uzdowski Władysław Numer jeniecki: 35 Oflag IV C	oflagi: IV C Colditz, IV B Königstein, IV A Hohnstein, VIII E Johannisbrunn, VII A Murnau
4	Bortnowski Władysław Numer jeniecki: 734 Oflag II A	oflagi: II A Prenzlau, IV C Colditz, IV B Königstein, IV A Hohnstein, VIII E Johannisbrunn, VII A Murnau
5	Cehak Leopold Numer jeniecki: 36 Oflag IV C	oflagi: IV C Colditz, IV B Königstein, IV A Hohnstein, VIII E Johannisbrunn, VII A Murnau
6	Chmurowicz Jan Numer jeniecki: 1 Oflag VII C	oflagi: VII C Juliusburg, II C Woldenberg, VIII B Silberberg, IV B Königstein, VIII E Johannisbrunn, VII A Murnau, VII C Laufen, XI B Braunschweig

Generałowie polscy. Zarys portretu zbiorowego 1776–1945, Warszawa 2010; idem, *Generałowie polscy w wojnie obronnej 1939 roku i ich dalsze losy wojenne*, „PHW” (cz. 1), 2014, nr 2, s. 51–76; (cz. 2), 2014, nr 3, s. 92–113; J. Pollack, *Jeńcy polscy w hitlerowskiej niewoli*, wyd. 2 popr. i uzup., Warszawa 1986, s. 28; S. Kryśka-Karski, S. Żurakowski, *Generałowie Polski niepodległej*, wyd. uzup. i popr., Warszawa 1991; Z. Michaliński, *Admirałowie polscy 1919–1950*, Warszawa 1993.

³ Centralne Muzeum Jeńców Wojennych (dalej: CMJW), *Wehrmachtauskunftstelle für Kriegerverluste und Kriegsgefangene* (dalej: WAST), sygn. 5160, 5162, 5169, 5207, 5239, 5252, 5259, 5264, 5273, 5278, 5279, 5284, 5285, 5286, 5315, 5347, 5387, 5405, 5415, 5486, 5547, 5651.

7	Czuma Walerian Numer jeniecki: 49003 Oflag IV A	oflagi: IV A Hohnstein, IV C Colditz, VIII E Johannisbrunn, VII A Murnau
8	Dindorf-Ankowicz Franciszek Numer jeniecki: 1281 Oflag II B	oflagi: II B Arnswalde, IV B Königstein, IV A Hohnstein, VIII E Johannisbrunn, VII A Murnau
9	Drapella Juliusz Numer jeniecki: 54734 Stalag I A	Stalag I A Stalback, oflagi: IV C Colditz, VIII B Silberberg, VIII E Johannisbrunn, VII A Murnau
10	Gąsiorowski Janusz Numer jeniecki: 1 Stalag I A, 1 Oflag X A	Stalag I A Stalback, oflagi: IV B Königstein, IV C Colditz, IV A Hohnstein, VIII E Johannisbrunn, VII A Murnau, X A Itzehoe
11	Kleeberg Franciszek	Oflag IV B Königstein
12	Kmicic-Skrzyński Ludwik (Skrzyński-Kmicic) Numer jeniecki: 49061 Oflag IV A	oflagi: IV A Hohnstein, VIII E Johannisbrunn, II B Arnswalde, II D Groß Born, IV B Königstein
13	Knoll-Kownacki Edmund Numer jeniecki: 49004 Oflag IV A	oflagi: IV A Hohnstein, VIII E Johannisbrunn, VII A Murnau
14	Kowalski Wincenty Numer jeniecki: 707 Oflag IV A	oflagi: VII A Murnau, IV A Hohnstein, IV B Königstein, IV C Colditz, VIII E Johannisbrunn, VII A Murnau
15	Krukowicz-Przedzrymirski Emil Numer jeniecki: 15005 Oflag VII A	oflagi: VII A Murnau, IV A Hohnstein, VIII E Johannisbrunn, VII A Murnau
16	Kruszewski Jan Kazimierz Numer jeniecki: 15001 Oflag VII A	oflagi: VII A Murnau, IV A Hohnstein, VIII E Johannisbrunn, VII A Murnau
17	Kutrzeba Tadeusz Numer jeniecki: 49002 Oflag IV A	oflagi: IV A Hohnstein, IV B Königstein, IV C Colditz, VIII E Johannisbrunn, VII A Murnau
18	Kwaciszewski Józef Numer jeniecki: 77 Oflag X A	oflagi: X A Itzehoe, IV B Königstein, IV C Colditz, IV A Hohnstein, VIII E Johannisbrunn, VII A Murnau
19	Małachowski Stanisław Numer jeniecki: 34 Oflag IV C	oflagi: IV C Colditz, II A Prenzlau, IV B Königstein, IV A Hohnstein, VIII E Johannisbrunn, VII A Murnau
20	Młot-Fijałkowski Czesław Numer jeniecki: 49059 Oflag IV A	oflagi: IV A Hohnstein, VIII E Johannisbrunn, IV B Königstein, VII A Murnau
21	Mond Bernard Stanisław Numer jeniecki: 15002 Oflag VII A	oflagi: VIII E Johannisbrunn, VII A Murnau, VI B Dössel
22	Olbrycht Bruno Numer jeniecki: 200 Oflag II B	oflagi: II B Arnswalde, VIII E Johannisbrunn, IV B Königstein

23	Piasecki Zygmunt Numer jeniecki: 15003 Oflag VII A	oflagi: VII A Murnau, IV A Hohnstein, VIII E Johannisbrunn, VII A Murnau
24	Piekarski Waclaw Numer jeniecki: 16002 Oflag VII A	oflagi: VII A Murnau, IV A Hohnstein, VIII E Johannisbrunn, VII A Murnau
25	Piskorz Tadeusz Numer jeniecki: 15004 Oflag VII A	oflagi: VII A Murnau, VIII B Silberberg, X C Lübeck, VI B Dössel, IV C Colditz, X C Lübeck
26	Podhorski Zygmunt Numer jeniecki: 49060 Oflag IV A	oflagi: IV A Hohnstein, VIII E Johannisbrunn, VII A Murnau
27	Przyjałkowski Zdzisław Numer jeniecki: 983 Oflag XI B	oflagi: XI B Braunschweig, IV B Königstein, IV A Hohnstein, VIII E Johannisbrunn, VII A Murnau
28	Römmel Juliusz Numer jeniecki: 49001 Oflag IV A	oflagi: IV A Hohnstein, IV B Königstein, VIII E Johannisbrunn, VII A Murnau
29	Sadowski Jan Jagmin Numer jeniecki: 15006 Oflag VII A	oflagi: VII A Murnau, IV A Hohnstein, VIII E Johannisbrunn, VII A Murnau
30	Szylling Antoni Numer jeniecki: 15007 Oflag VII A	oflagi: VII A Murnau, IV A Hohnstein, VIII E Johannisbrunn, VII A Murnau
31	Taczak Stanisław Numer jeniecki: 1776 Oflag II A	oflagi: II A Prenzlau, IV C Colditz, IV B Königstein, IV A Hohnstein, VIII E Johannisbrunn, VII A Murnau
32	Thommée Wiktor Numer jeniecki: 37 Oflag IV C	oflagi: IV C Colditz, IV B Königstein, IV A Hohnstein, VIII E Johannisbrunn, VII A Murnau
33	Unrug Józef Numer jeniecki: 789 Oflag XVIII C	oflagi: XVIII C Spittal a.d. Drau, VIII B Silberberg, IV C Colditz, VIII E Johannisbrunn, VII A Murnau, X B Nienburg
34	Zulauf Juliusz Numer jeniecki: 75001 Oflag X B	oflagi: X B Nienburg, X A Itzehoe, X A Sandbostel, VIII E Johannisbrunn, VII A Murnau

Źródło: CMJW, WAsT, sygn. 4923, 4924, 4984, 5044, 5052, 5082, 5160, 5162, 5169, 5207, 5239, 5252, 5259, 5264, 5273, 5278, 5279, 5281, 5284, 5285, 5286, 5315, 5347, 5387, 5405, 5415, 5486, 5547, 5651.

Generałów, po krótkim pobycie w szpitalach lub obozach przejściowych (długach – *Durchgangslager*), na przełomie 1939 i 1940 r. przewieziono do oflagów: IV A Hohnstein, IV B Königstein, IV C Colditz, skąd 29 w lipcu 1940 r. przetransportowano do międzynarodowego obozu generalskiego Oflagu VIII E Johannisbrunn (Jänské Koupele) b. Troppau na czeskim Śląsku, utworzonego w 1940 r.⁴. Z tego obozu 29 kwietnia 1942 r. zostali przetransportowani do Oflagu VII A Murnau.

4 CMJW, Materiały i Dokumenty (dalej: MiD), Comité international de la Croix-Rouge Genève, Listes Oberkommando der Wehrmacht (dalej: Statystyka genewska), sygn. 3–4; https://www.wikiwand.com/pl/Oflag_VIII_E_Johannisbrunn [dostęp 7 IV 2023 r.].

Spośród 29 generałów przewiezionych z Johannisbrunn do Murnau trzech zmarło: J. Zulauf (21 maja 1943 r.), C. Młot-Fijałkowski (17 kwietnia 1944 r.) i F.K. Alter (23 stycznia 1945 r.)⁵.

W lutym 1941 r. generałowie internowani w Rumunii zostali przekazani do niewoli niemieckiej, do Oflagu VI E Dorsten, skąd w grudniu 1942 r. do Oflagu VI B Dössel. Byli to: generał broni Leon Berbecki i generałowie brygady: Mieczysław Dąbkowski, Stanisław Kozicki, Henryk Krok-Paszkowski, Mieczysław Mackiewicz, Teofil Maresch, Stefan Paślawski, Stanisław Skwarczyński, Stefan Strzemiński, Aleksander Szychowski i Mikołaj Waraksiewicz⁶. W sierpniu 1944 r. dołączyli do nich generałowie dywizji: T. Piskor, W. Czuma, B.S. Mond⁷.

Po upadku powstania warszawskiego do niemieckiej niewoli dostało się 6 generałów: gen. dyw. Tadeusz Komorowski „Bór” oraz generałowie brygady: Antoni Chruściel „Monter”, Tadeusz Pełczyński „Grzegorz”, Albin Skroczyński „Łaszcz”, Kazimierz Sawicki „Sawa” i Tadeusz Kossakowski „Krystynek”. Osadzono ich m.in. w Oflagu 73 Nürnberg-Langwasser, a następnie w lutym 1945 r. przewieziono do Oflagu IV C Colditz⁸.

* * *

W jenieckim niemieckim systemie obozy podlegały Naczelnemu Dowództwu Sił Zbrojnych *Oberkommando der Wehrmacht* (OKW). Utworzono system obozów jenieckich, m.in. wyjątkowych oflagów, do których kierowano oficerów objętych szczególnym traktowaniem, wykazujących wrogą postawę wobec Niemców, podejmujących uciezki oraz organizujących działalność konspiracyjną. Były tam gorsze warunki bytowe niż w innych oflagach oraz wprowadzona została zaostrzona dyscyplina. Wehrmacht traktował je jako obozy specjalne *Sonderlager* lub karne *Straflager*, chociaż takich określeń obozów nie spotyka się w niemieckich zarządzeniach i instrukcjach. Używali ich natomiast członkowie niemieckiej załogi obozowej oraz jeńcy. Polscy generałowie przetrzymywani byli w obozach specjalnych – oflagach: IV B Königstein, IV C Colditz, VIII B Silberberg (Srebrna Góra), X C Lübeck (Lubeka)⁹.

5 CMJW, WAST, sygn. 5206–5214.

6 Ibidem, sygn. 5181.

7 Ibidem, sygn. 5387. Por. A. Viatteau, *Generał Bernard Stanisław Mond w odnalezionych relacjach, wspomnieniach, archiwach i korespondencji*, „Łambinowski Rocznik Muzealny” (dalej: „ŁRM”) 2014, t. 37, s. 149.

8 CMJW, MiD, Statystyka genevska, sygn. 3; S. Jankowski, *Z fałszywym ausweisem w prawdziwej Warszawie. Wspomnienia 1939–1946*, t. 1–2, Warszawa 1980–1984; idem, *Z Warszawy... do Warszawy*, „ŁRM” 1989, t. 13, s. 161–166.

9 R. Kobylarz-Buła, K. Sznotala, *Wykaz niemieckich obozów jenieckich 1939–1945*, wyd. 2 popr., Opole 2020, s. 29–53; T. Zielińska, *Oficerskie obozy specjalne – Silberberg, Colditz, Lübeck*, „ŁRM” 1989, t. 13, s. 7–32; D. Kisielewicz, *Oficerowie polscy w niewoli niemieckiej w czasie II wojny światowej*, Opole 1998.

Po dostaniu się do niewoli część polskich generałów z obozów przejściowych lub szpitali przewieziona została w październiku 1939 r. do Oflagu IV A Hohnstein w Saksonii. Jeńcami tego oflagu byli dowódcy Armii „Warszawa” i Dowództwa Obrony Warszawy, generałowie: J. Rómmel, T. Kutrzeba, W. Czuma, E. Knoll-Kownacki, W. Thommée oraz generałowie innych jednostek wojskowych, m.in. L. Kmicic-Skrzyński, E. Krukowicz-Przedzimirski, C. Młot-Fijałkowski, Z. Piasecki, W. Kowalski, J.K. Kruszewski, J. Kwaciszewski, Z. Podhorski. Łącznie w obozie tym znalazło się 63 jeńców – polskich, francuskich i holenderskich generałów oraz wyższych rangą sztabowców i ich ordynansów¹⁰.

Obóz IV A Hohnstein znajdował się na górującym nad miastem płaskowyżu, otoczonym przez urwiska, prowadziła do niego tylko jedna droga. Jeńców umieszczono w XV-wiecznym zamku zbudowanym z kamiennych bloków, otoczonym murem, wyglądającym jak „orle gniazdo” na szczycie wysokiej skały. Mury zamkowe opasane były zasiekami z drutu kolczastego o wysokości 4 m i wieżami strażniczymi wyposażonymi w karabiny maszynowe. Zamek nie był przystosowany do zamieszkania, szczególnie w porze zimowej. Pomieszczenia były ciasne, ograniczały poruszanie się w obrębie obozu. W zamku niemiecka załoga obozowa urządziła dla Polaków 3 świetlice: „Dla Panów Generaly”, „Dla oficery sztabowe” i „Dla oficery młodsze” (oryginalna pisownia obsługi obozowej – przyp. aut.)¹¹.

Pośród członków niemieckiej komendy obozu generałowie zapamiętali Larischa, renegata śląskiego, dokuczliwego i nadgorliwego *Sonderführera*. Tłumaczem w Hohnstein był por./kpt. Reinhold Eggers, od listopada 1940 r. oficer bezpieczeństwa, następnie szef ochrony i zastępca komendanta Oflagu IV C Colditz, gdzie do końca wojny pełnił służbę¹².

Z Hohnstein 15 maja 1940 r. przeniesiono 26 polskich generałów i 350 żołnierzy niższych rangą oraz ordynansów do odległego o 25 km **Oflagu IV B Königstein**. Przewieziono tam 20 maja tego roku również generałów z Oflagu IV C Colditz. W obozie tym osadzono prawie wszystkich dowódców armii, z wyjątkiem A. Szyl링a i T. Piskora, którzy wzięci do niewoli przewiezieni zostali do Oflagu VII A Murnau. Z Königstein zwolniono ze względu na stan zdrowia gen. bryg. A. Załęskiego oraz jako inwalidę wojennego gen. bryg. B. Olbrychta, który walczył później w Armii

¹⁰ CMJW, MiD, Statystyka genewska, sygn. 3; ibidem, Relacje i Wspomnienia (dalej: RiW), sygn. 845 M. Borkowski; sygn. 701 R. Rozwadowski; sygn. 720 L. Kwiecień; sygn. 788 J. Kowalczyk; sygn. 641 B. Sęk; https://pl.wikipedia.org/w/index.php?title=oflag_IV_A_Hohnstein&oldid=62743733 [dostęp: 5 VII 2023 r.].

¹¹ W doskonale strzeżonym i trudnym ze względu na zabudowę zamku, miała miejsce w kwietniu 1940 r. pierwsza ucieczka 13 polskich oficerów, którzy nocą ze schowanych w walizkach węzach hydrantowych, będących na wyposażeniu obozu, zmontowali „kolejkę wysokogórską” i przy nieuwadze wartowników spuścili się z pionowej ściany skalnej i ukryli się w pobliskich lasach. Wszyscy uciekinierzy zostali schwytani i osadzeni w obozowym areszcie – CMJW, RiW, sygn. 845 M. Borkowski.

¹² R. Eggers, *Tajemnice obozu Colditz. Wspomnienia niemieckiego strażnika oflagu*, Poznań 2021, s. 16 i in.

Krajowej¹³. Po krótkim pobycie w tym oflagu ciężko chory gen. bryg. F. Kleeberg leczył się w szpitalu Weisser Hirsch k. Drezna, gdzie zmarł 5 kwietnia 1941 r.¹⁴.

Oflag Königstein zorganizowano w saksońskiej twierdzy granicznej zbudowanej w XIII w., przebudowanej pod koniec XVII w. przez elektora saskiego i króla polskiego Augusta II Mocnego. Do twierdzy prowadziła jedna droga wiodąca przez dwie bramy. Generałów umieszczono w zamkowej zbrojowni, oficerów sztabowych w kazamatach koszarowych, młodszych oficerów na niższych piętrach twierdzy. Jeńcy mogli odbywać spacerów wzdłuż murów obronnych i w parku zamkowym. Panowały w tym obozie dobre warunki bytowe, ulokowano ich w średniej wielkości pokojach, wyposażonych w stół, kilka krzeseł i 3 szafy, spali na łóżkach, mieli do dyspozycji książki i materiały piśmienne, korzystali z biblioteki, mogli się przemieszczać i kontaktować z innymi jeńcami obozu. Byli jednak przybici klęską poniesioną w walkach września 1939 r.¹⁵.

Starszym obozu był gen. J. Rómmel, który reprezentował polskich jeńców w rozmowach z niemiecką komendanturą obozu (komendant – *Generalleutnant* Friedrich Genthe)¹⁶. Rómmel i inni generałowie prowadzili ożywione dyskusje na temat walk wrześniowych 1939 r., nakazując jeńcom polskim, aby w niewoli zachowali nadal wojskową postawę i dobre imię polskiego żołnierza. Swym postępowaniem wyróżniali się na tle francuskich oficerów, którym członkowie niemieckiej załogi obozowej stawiali ich za wzór godnego i zdyscyplinowanego żołnierza¹⁷. Już w Oflagu IV A Hohnstein w 1939 r. Rómmel nakazał gromadzić i spisywać materiały dotyczące działań polskich jednostek wojskowych we wrześniu 1939 r. Utworzył również Polską Komisję Strat (*Polnische Verlustlistenkommission*), w Königstein

13 Gen. bryg. Bruno Olbrycht w 1943 r. nawiązał kontakt z AK, na początku sierpnia tego roku objął dowództwo załóżka Grupy Operacyjnej „Śląsk Cieszyński”, został jednak zdekonspirowany i zaaresztowany przez Niemców. Odbity w październiku przez AK objął dowództwo konspiracyjnej 21. Dywizji Piechoty Górskiej. Wiosną 1945 r. zgłosił się do Wojska Polskiego, awansowany na generała dywizji. W październiku 1946 objął stanowisko w Centrum Wyszkożenia Piechoty, pod koniec 1948 r. po ciężkiej chorobie przeszedł w stan spoczynku. Zob. P. Stawecki, *Generałowie polscy...*, cz. 2, s. 110.

14 Z listu gen. Kleeberga do przyjaciela płk. Stanisława Rostworowskiego z oflagu Königstein z 7 VII 1940 r. wynika, że generał odmówił wizyty u niemieckiego komendanta oflagu gen. Karla Günthiera, co przewidywał obowiązujący w obozie regulamin, nakazujący komendantowi przynajmniej raz złożyć wizytę każdemu z generałów. Kleeberg swój sprzeciw uzasadnił w liście skierowanym do komendanta, stwierdzając, że dopóki żołnierze niemieccy okupują jego kraj, nie może przyjmować wizyt wojskowych armii niemieckiej. To spowodowało, że zastosowane zostały wobec niego środki represyjne, m.in. w postaci zakazu prowadzenia korespondencji z rodziną. Został wywieziony z obozu, zmarł w szpitalu w Weisser Hirsch, pochowany na cmentarzu w Dreźnie. Prochy generała dywizji (awans w 1943 r.) 5 X 1969 r. w 40. rocznicę stoczony przez niego bitwy złożono na cmentarzu w Kocku. Zob. CMJW, MiD, Statystyka geneńska, sygn. 3; ibidem, RiW, sygn. 922 B. Ober; *Listy gen. bryg. Franciszka Kleeberga do płk. Stanisława Rostworowskiego, październik 1924–lipiec 1940 roku*, „PHW” 2015, nr 2, s. 134–153; P. Stawecki, *Generałowie polscy...*, cz. 2, s. 112.

15 CMJW, RiW, sygn. 922 B. Ober; sygn. 530 W. Spyrlak; sygn. 788 J. Kowalczyk.

16 *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945*, Vol. 4: *Camps and Other Detention Facilities under the German Armed Forces*, ed. G.P. Megargee, R. Overmans, W. Vogt, Bloomington 2022, s. 236.

17 CMJW, RiW, sygn. 922 B. Ober; sygn. 530 W. Spyrlak; sygn. 788 J. Kowalczyk.

rozwinął jej działalność, a później przeniósł jej siedzibę do oflagu w Murnau, gdzie również pełnił funkcję starszego obozu¹⁸.

Pod koniec października 1940 r. generałów z Königstein przewieziono do Oflagu VIII E Johannisbrunn. W grupie tej znajdowali się generałowie dywizji: J. Rómmel, T. Kutrzeba, W. Bortnowski oraz generałowie brygady: R. Abraham, F.K. Alter, W. Bończa-Uzdowski, J. Chmurowicz, W. Czuma, F. Dindorf-Ankowicz, J. Drappella, J. Gąsiorowski, Z. Przyjałkowski, E. Knoll-Kownacki, W. Kowalski, L. Cehak, S. Małachowski, S. Taczak, C. Młot-Fijałkowski, E. Krukowicz-Przedzimirski, J.K. Kruszewski, L. Kmicic-Skrzyński, J. Kwaciszewski, B.S. Mond, Z. Piasecki, W. Piekarski, Z. Podhorski, J.J. Sadowski, A. Szylling, W. Thommée. Kontradmirał J. Unrug został przeniesiony do Johannisbrunn z Oflagu IV C Colditz 26 marca 1942 r.¹⁹, a gen. J. Zulaufa przetransportowano tam z Oflagu X A Sandbostel²⁰.

Z Oflagu VIII E Johannisbrunn 27 kwietnia 1942 r. przewieziono 29 generałów i jednego kontradmirała do Oflagu VII A Murnau²¹. Generała bryg. J. Chmurowicza, po półrocznym pobycie w Murnau, przeniesiono do Oflagu II C Woldenberg²², a gen. bryg. L. Kmicica-Skrzyńskiego przetransportowano 21 stycznia 1942 r. do Oflagu II B Arnswalde (Choszczno), skąd następnie do Oflagu II D Gross Born (Borne Sulinowo)²³. Obaj generałowie jako najwyżsi rangą oficerowie pełnili do końca niewoli funkcję starszych obozu.

18 Centrala Polskiej Komisji Strat mieściła się w oflagu Murnau, a jej filie funkcjonowały w innych oflagach. Jej celem była rejestracja strat poniesionych przez Wojsko Polskie, informowanie rodzin o śmierci żołnierzy. Zajmowała się za pośrednictwem Deutsches Rotes Kreuz poszukiwaniem poległych lub zaginionych członków rodzin jeńców wojennych. Zob. D. Kisielewicz, *Niewola w cieniu Alp. Oflag VII A Murnau*, Opole 2015, s. 47 i 158.

19 CMJW, WAST, sygn. 5282.

20 Ibidem, sygn. 5279. W tym generalskim obozie przetrzymywano również 24 generałów z Francji, 7 z Holandii, 6 z Belgii i 1 z Wielkiej Brytanii.

21 Ibidem, WAST, sygn. 5273 i 5282.

22 Generał bryg. Jan Chmurowicz we wrześniu 1939 r. dowódca obrony Przemyśla, w niewoli niemieckiej przetrzymywany był aż w siedmiu oflagach: Oflag VII C Laufen, XI B Braunschweig, II C Woldenberg, VIII B Silberberg, IV B Königstein, VIII E Johannisbrunn, VII A Murnau, II C Woldenberg (ponownie). W Woldenbergu faktycznie decydował o wielu sprawach będących w gestii samorządu jenieckiego. Zgodnie z rozkazem z 1942 r. gen. Władysława Sikorskiego został szefem konspiracji obozowej do końca niewoli. Po ujawnieniu zbrodni katyńskiej Niemiecka Komenda Obozu w celu upowszechnienia informacji o sowieckim mordzie na polskich oficerach, wyznaczyła skład delegacji oficerów do Katynia z oflagów II E Neubrandenburg, II D Gross Born i II C Woldenberg, w której miał wziąć udział. Zaprotestował przeciwko temu, jednak członek niemieckiej załogi obozowej rozkazał generałowi wyjazd do Berlina, skąd nakazano mu polecieć na miejsce zbrodni. Po ponownym zaprotestowaniu wycofano go z delegacji, powrócił więc do obozu. Jako wysokiej rangi polski oficer nie dał się wciągnąć w wir niemieckiej propagandy. Po wojnie generał Chmurowicz powrócił do kraju. Zob. CMJW, WAST, sygn. 5044, 5052, 5259, 5273, 5286, 5547; H. Tomiczek, M.S. Zarudzki, *Jeniecka konspiracja wojskowa w Oflagu II C Woldenberg*, Poznań 1989, s. 129; D. Kisielewicz, *Echa zbrodni katyńskiej w oflagach Trzeciej Rzeszy*, „LRM” 1992, t. 15, s. 117–122; P. Stawecki, *Słownik biograficzny generałów Wojska Polskiego 1918–1939*, Warszawa 1994, s. 92–93; *Artylerzysta Piłsudskiego. Wspomnienia gen. Jana Chmurowicza*, oprac. K. Drozdowski, Warszawa 2019.

23 Generał bryg. Ludwik Kmicic-Skrzyński w czasie II wojny światowej dowódca Podlaskiej Brygady Kawalerii, walczył na północno-wschodnich obszarach Polski, później w Grupie Operacyjnej „Polesie”

Generalski oflag Johannisbrunn mieścił się w starym budynku sanatorium klimatycznego położonego w lesie. Warunki bytowe były tu relatywnie dobre, jednak polskich generałów traktowano gorzej niż francuskich. Rewizję przeprowadzono tylko u Polaków, zabraniono im również spacerów poza obozem, podczas gdy francuscy generałowie mogli chodzić po lesie. Dzięki staraniom rządu Vichy zwalniano ich z niewoli, z czego Polacy byli zadowoleni, gdyż w ten sposób zyskiwali lepsze warunki zakwaterowania. Wykorzystując fakt, że niemieckie posterunki ściągane były na noc w pobliże budynku sanatorium, a wieże i linie drutów kolczastych pozostawały jeszcze nieobsadzone, trzech generałów oflagu – J. Rómmel, J.J. Sadowski i R. Abraham – zaplanowało i przygotowywało ucieczkę. Nie powiodła się ona jednak, gdyż zrezygnowano z niej, kiedy przybyły nowy oficer Abwehry nakazał wartownikom strzeżenie drutów kolczastych i wież również w nocy²⁴. Komendantem obozu był w pierwszych miesiącach płk Hencker, w następnych miesiącach gen. mjr Johann Janusz z byłej armii austriackiej²⁵.

Obozem specjalnego traktowania niepokornych oficerów był **Oflag VIII B Silberberg**. Funkcjonował od 15 grudnia 1939 do października 1941 r.²⁶. Przetrzymany w nim w 1941 r. 192 jeńców²⁷. Był to oflag karny. Świadczy o tym usytuowanie obozu, architektura i wcześniejsze jego przeznaczenie. Twierdza w okresie hitlerowskim służyła za więzienie i miejsce straceń niemieckich komunistów. Po utworzeniu tam obozu jenieckiego przetrzymywano oficerów krnąbrnych i buntowniczych, wrogo nastawionych i „szczególnie niebezpiecznych” dla Rzeszy, którzy mogli zostać przywódcami jenieckiego ruchu oporu oraz organizować ucieczki²⁸. Komendantami obozu, którzy zapamiętani zostali przez oficerów, byli – mjr Artur Zerboni oceniany przez oficerów jako wyjątkowo wrogo nastawiony wobec jeńców,

pod Kockiem. W czasie niewoli przebywał w oflagach IV B Hohnstein, IV B Königstein, VIII E Johannisbrunn, II B Arnswalde, od maja 1942 do 1945 r. w II D Gross Born. W tym oflagu pełnił funkcję starszego obozu. Wspierał działania mające na celu polepszenie warunków bytowych, prowadził prace na rzecz zachowania morale jeńców, stanął w obronie zaaresztowanych działaczy obozowej konspiracji „Odra”, kierowanej przez płk. Witolda Dzierżykraję-Morawskiego. Dzięki jego staraniom zorganizowano w 1944 r. olimpiadę sportową. Po zakończeniu niewoli wstąpił do II Korpusu Polskiego, a po jego rozwiązaniu zamieszkał w Wielkiej Brytanii. Publikował wspomnienia na łamach „Przeglądu Kawalerii i Broni Pancernej”. Zmarł w 1972 r. w Manchesterze. Zob. CMJW, WAsT, sygn. 4984, 5082, 5160, 5273, 5284; P. Stawicki, *Słownik biograficzny generałów...*, s. 307.

24 A. Kuprianis, *Generał brygady Czesław Młot-Fijałkowski...*, s. 114.

25 W opinii gen. Krukowicza-Przedzimirskiego gen. mjr Johann Janusz to „człowiek przyzwoity [...] nie ujawniał wobec jeńców żadnej chęci dokuczania i szykanowania. Wśród personelu niemieckiej komendy obozu nie było specjalnego nastawienia wrogiego, a oficerowie niemieccy zachowywali się na ogół po żołniersku i przyzwoicie”. Zob. *Sprawozdanie gen. Emila Krukowicza-Przedzimirskiego z pobytu w niewoli*, wstęp i oprac. Z. Moszumański, „PHW” 2007, nr 3, s. 164.

26 G. Tessin, *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen SS im Zweiten Weltkrieg 1939–1945*, Bd. 2, Frankfurt a. Main 1966, s. 113; *Encyclopedia of Camps and Ghettos 1933–1945*, Vol. 4..., s. 254–256.

27 CMJW, MiD, Statystyka genewska, sygn. 3.

28 S. Senft, *Rozmieszczenie, liczebność i skład narodowościowy obozów jenieckich w VIII Okręgu Wojskowym Wehrmachtu podczas II wojny światowej*, „LRM” 1974, t. 1, s. 11.

określany mianem „sadysta”, natomiast ppłk. S. Groschke uważali za przyzwoitego człowieka, rygorystycznego i wymagającego, ale niestosującego szykan i złośliwości wobec oficerów²⁹.

W tym karnym oflagu przetrzymywani byli trzej polscy generałowie i kontradmirał. Generał Tadeusz Piskor został tu osadzony 17 stycznia 1940 r., po odbyciu kary w obozowym areszcie w oflagu Murnau, za wygłoszenie na apelu patriotycznego przemówienia w rocznicę odzyskania przez Polskę niepodległości 11 listopada 1939 r.³⁰. Generałowie J. Drapella i J. Chmurowicz oraz kadm. J. Unrug zostali przewiezieni tu 16 sierpnia 1940 r. z Oflagu II C Woldenberg.

Oflag Silberberg, zlokalizowany w Górach Sowich, zbudowany przez króla pruskiego Fryderyka II Wielkiego, składał się z trzech fortów: Spitzberg (Ostróg), Hohenstein (Wysoka Skała) i Donjon – niezamieszkały, przeznaczony na magazyny. Istniał jeszcze obóz w miasteczku, określany jako Fabrik, znajdujący się w nieczynnych zabudowaniach fabrycznych. Mały dziedziniec fortu Spitzberg otoczony był kamiennym murem i drutem kolczastym, a okalający go mur ograniczał widoczność. Osadzeni w nim oficerowie umieszczeni zostali w ciemnych i zawilgoconych, pozbawionych wentylacji lochach – izbach mieszkalnych. W Spitzberg i Hohenstein w kazamatach ściekała deszczowa woda. Funkcję starszego obozu w forcie Spitzberg pełnił gen. T. Piskor. W opinii oficerów-jeńców jego zasługą było stworzenie w forcie przyjaznej atmosfery, dającej możliwość nauki języków obcych, czytania książek i prasy. W pierwszych miesiącach niewoli niemiecki ksiądz odprawiał w niedzielę mszę św., później niemieckie władze obozowe zabroniły tej posługi religijnej. Formą szykany były niespodziewane apele i rewizje oraz rekwirowanie na noc odzieży i obuwia, aby zapobiec ucieczkom³¹.

Fort Hohenstein funkcjonował od maja 1940 r., kiedy to przeniesiono z fortu Spitzberg 19 oficerów. Otoczony był głęboką fosą, wewnątrz fortu powierzchnia o średnicy 30 m była miejscem apeli i spacerów. W forcie brakowało urządzeń sanitarnych (była tylko latryna), woda dowożona była beczkowitzem, mycie odbywało się na dworze. Na jednym z apeli oficer Abwehry uprzedził jeńców, że „stąd” są tylko dwie drogi – szpital lub cmentarz, a wartownicy będą strzelać przy każdej próbie ucieczki. Mimo zaostrożenia dyscypliny i wzmocnienia służby wartowniczej oficerowie podejmowali ucieczki. W maju 1940 r. z fortu tego zbiegło 10 oficerów,

29 CMJW, RiW, sygn. 1106 T. Jasicki; F. Pawlak, *Oflag VIII B i... znowu na wolności*, „LRM” 1989, t. 13, s. 37; T. Przerwa, *Karny, specjalny, zwyczajny? Oflag VIII B Silberberg w relacjach polskich oficerów (1940–1941)*. W: *W niewoli. Doświadczenie jenieckie i jego konteksty na przestrzeni dziejów*, red. M. Jarząbek, M. Stachura, P. Szlanta, Kraków 2019, s. 2011.

30 CMJW, RiW, sygn. 229 M. Hecker; D. Kisielewicz, *Oficerowie polscy...*, s. 63–64; eadem, *Niewola w cieniu Alp...*, s. 30.

31 CMJW, RiW, sygn. 1106 T. Jasicki; T. Zielińska, *Oficerskie obozy specjalne...*, s. 11; P. Sroka, *Oflag VIII B Silberberg: niedoceniany fragment historii twierdzy*, „LRM” 2011, t. 34, s. 111–123; G. Podruczny, T. Przerwa, *Twierdza Srebrna Góra*, Warszawa 2010, s. 442–445; T. Przerwa, *Karny, specjalny, zwyczajny?...*, s. 203–217.

trzem ucieczka się powiodła³². W Hohenstein funkcję starszego obozu pełnił kadm. J. Unrug. Uczył oficerów języka angielskiego oraz opowiadał o swoich przeżyciach i morskich podróżach w czasie służby w marynarce wojennej. Nie ugiął się przed propozycją przedstawiciela obozowej Abwehry, który namawiał go do podjęcia współpracy z Niemcami, twierdząc, że jako były oficer marynarki niemieckiej zaciągając się do armii polskiej „na złego konia postawił”, na co oburzony kontradmirał wyprosił go za drzwi, wołając „Heraus! Precz!”³³. Po kilkumiesięcznym pobycie w oflagu Silberberg, gen. Piskora i kadm. Unruga przeniesiono 1 listopada 1940 r. do obozu specjalnego – oflagu Colditz, skąd Unrug przewieziony został do Johannisbrunn, a następnie do Murnau. Z oflagu Silberberg gen. Drapellę i gen. Chmurowicza przewieziono do oflagu Johannisbrunn, potem przetransportowano ich do oflagu Murnau, skąd Chmurowicza przeniesiono do Oflagu II C Woldenberg.

Oddalony 40 km od Drezna **Oflag IV C Colditz** funkcjonował od października 1939 do kwietnia 1945 r. jako międzynarodowy obóz karny dla oficerów polskich, francuskich i brytyjskich (w tym tzw. prominentów, m.in. bratanka Winstona Churchilla). Znajdował się w murach renesansowego zamku, przebudowanego w XVI w. przez księcia saskiego i elektora Rzeszy Fryderyka III Mądrego. Przechowywano w nim oficerów podejmujących ucieczki z poprzednich obozów. Na przełomie 1939 i 1940 r. było w nim 148 polskich oficerów, w tym kilkunastu generałów (W. Bortnowski, F.K. Alter, L. Cehak, W. Bończa-Uzdowski, J. Drapella, J. Gąsiorowki, T. Kutrzeba, W. Kowalski, J. Kwaciszewski, S. Małachowski, S. Taczak, W. Thomée)³⁴. W maju 1940 r. przetransportowani zostali do oflagu Königstein³⁵. Komentem Oflagu IV C w czasie ich pobytu był płk Maks Schmidt, pruski oficer, wymagający posłuszeństwa od załogi obozowej, z szacunkiem traktujący polskich generałów, starał się przestrzegać postanowień zawartych w konwencji genewskiej z 1929 r. Reinhold Eggers z niemieckiej obsługi obozów podaje, że OKW „nakazało utworzenie *Sonderlager* lub *Lager mit besonderer Bewachung*, czyli specjalnego obozu ze ścisłym dozorem”³⁶. Izolowano w nim również oficerów otrzymujących status prominentów (*Prominente*) cennych dla niemieckich władz wojskowych ze społecznego i politycznego punktu widzenia, mogących pełnić role zakładników, których bezpieczeństwo miało być gwarantowane wszelkimi dostępnymi środkami. Powodowało to, że przeprowadzano więcej rewizji niż w innych obozach, mniej było przestrzeni do poruszania się po placu o powierzchni 300 m², ograniczona była możliwość wyjścia na otwartą przestrzeń, strzeżonych przez wartowników. Stąd też

32 CMJW, WAsT, sygn. 5251; ibidem, RiW, sygn. 925 E. Schubert; J. Altman-Radwańska, *Ucieczki oficerów polskich – jeńców Wehrmachtu z oflagów w okresie II wojny światowej*, „LRM” 1980, t. 3, s. 3–30.

33 E. Schubert, *Życie w forcie Hohenstein*, „LRM” 1989, t. 13, s. 33–35, P. Sroka, *op.cit.*, s. 117.

34 CMJW, MiD, Statystyka genewska, sygn. 3; CMJW, RiW, sygn. 1260 E. Ejzert; M. Brandys, *Moje przygody z historią*, Warszawa 1990, s. 43–61.

35 CMJW, WAsT, sygn. 5162; T. Zielińska, *Oficerskie obozy specjalne...*, s. 14.

36 R. Eggers, *op.cit.*, s. 31.

utrzymywano kilkudziesięcioosobową załogę wartowniczą³⁷. Grupy wartowników, często z psami, pojawiały się niespodziewanie w pomieszczeniach obozowych i na zewnątrz budynków. Apele i rewizje odbywały się często i niespodziewanie. Obóz otoczony drutem kolczastym strzeżono bardziej niż inne karne obozy. Wieże wartownicze z karabinami maszynowymi i reflektorami były gęsto ustawione. Małe brukowane podwórko było stale przepełnione, brak przestrzeni, powietrza i słońca działały na jeńców przygnębiająco. Kwatery były zimne i wilgotne³⁸.

Marian Brandys, jeńiec oflagu Colditz, przyznał, że zgrupowanie polskich generałów w tak licznej grupie stanowiło swoistego rodzaju „atrakcją” dla ogółu jeńców, gdyż wśród tych nowych współjeńców spotkali osobistości z najwyższych kręgów przedwojennego społeczeństwa, wymienianych i pokazywanych na pierwszych stronach gazet, wspomnianych w pracach historycznych i w szkolnych podręcznikach. Stwierdził, że:

Obecność tak dużej stosunkowo grupy generałów [...] nie mogła nie wywierać wpływu na atmosferę obozu. Z jednej strony uświadamiała nam głębie i rozmiar klęski militarnej poniesionej przez państwo polskie, z drugiej – dawała wgląd w kulisy naszej najnowszej historii, umożliwiając bliskie obcowanie z głównymi aktorami minionego dramatu³⁹.

Starszym oflagu Colditz od jesieni 1939 do maja 1940 r. był gen. J. Gąsiorowski, we wrześniu 1939 r. dowódca 7. Dywizji Piechoty. Był postacią lubianą i szanowaną przez oficerów. W ich opinii był typem wojskowego intelektualisty, człowiekiem o wielkiej kulturze i wyjątkowym czarze osobistym. „Z trudnych funkcji polskiego komendanta obozu, wymagających nieraz wielkiej delikatności i zręczności dyplomatycznej, wywiązywał się z taktem i godnością, zasługując sobie na szacunek zarówno wśród Polaków, jak i Niemców”⁴⁰. Kolejnym starszym obozu był gen. T. Piskor, później funkcję tę sprawował kadm. J. Unrug, którego przetrzymywano w tym obozie od listopada 1940 r. Wspierali oni działalność konspiracyjną,

37 R. Eggers z niemieckiej załogi obozowej podaje, że niemiecki personel składał się z komendanta, od dziesięciu do piętnastu oficerów oraz kompanii wartowniczej liczącej do stu pięćdziesięciu ludzi wraz z podoficerami i oficerem dowodzącym. R. Eggers, *op.cit.*; P.R. Reid, *Colditz. The Full Story*, London 1984, s. 29, 31, 113.

38 CMJW, RiW, sygn. 1260 E. Ejzert; sygn. 1135 I. Kwieciński; sygn. 1131 B. Komorowski; sygn. 973 S. Rutkowski; sygn. 1106 T. Jasicki; sygn. 964 W. Mirecki; sygn. 963 J. Dobrzański. J. Tucki, *Z rodzinnego Obarzyna – przez Colditz – do Paignton*, „LRM” 1989, t. 13, s. 141–149.

39 Brandys pisze, że gen. Thommée zainaugurował w obozie cykl odczytów o sporcie, o walkach wrześniowych Armii „Łódź”, którą dowodził, jak również o oddziaływaniu charyzmy gen. Bortnowskiego na młodych oficerów zawodowych, dla których zdobywca Zaolzia w październiku 1938 r. był uosobieniem niepodległego państwa polskiego i niezwykłej armii polskiej. Pisał też o „tworzeniu” przez gen. W. Bończę-Uzdowskiego „rządu zgody narodowej”. W pamięci Brandysa zapisało się colditzkie „koleżeństwo” z gen. Wincentym Kowalskim jako najciekawszy etap całej jego pięcioletniej niewoli. Zob. M. Brandys, *Moje przygody z historią...*, s. 43–61.

40 CMJW, RiW, sygn. 1260 E. Ejzert; M. Brandys, *Generalia i imponderabilia (fragmenty z tomu „Moje przygody z wojskiem”)*, „LRM” 1989, t. 13, s. 173.

utrzymywali tajną, szyfrowaną korespondencję z władzami Polski podziemnej, której celem była wymiana informacji i rozkazów na wypadek próby zagłady jeńców w obozie. Działały indywidualne i zbiorowe grupy ucieczkowe, które drażyły podkopy⁴¹.

Jak już wskazano, od lutego do kwietnia 1945 r. w Oflagu IV C Colditz osadzono sześciu generałów z powstania warszawskiego, z gen. dyw. T. Komorowskim „Borem” na czele wraz z adiutantami i ordynansami⁴². Tuż po wyzwoleniu oflagów, 6 maja 1945 r., do Polskiego Ośrodka Wojskowego (POW) w Murnau Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie (*Polish Prisoner of War Camp Oflag VII A Murnau*) (oflag Murnau wyzwolony został 29 kwietnia) przyjechało pięciu generałów Armii Krajowej, gen. dyw. Tadeusz Komorowski „Bór” przybył następnego dnia, kierując najpierw kroki do przetrzymywanych tu od października i listopada 1944 r. powstańców warszawskich. Polski Ośrodek Wojskowy w Murnau został rozkazem wojsk amerykańskich przemianowany na Obóz Polskich Oficerów w Murnau, który stał się bazą uzupełnień II Korpusu Polskiego we Włoszech⁴³.

W latach 1940–1945 na obszarze X Okręgu Wojskowego funkcjonował obóz specjalny – karny **Oflag X C Lübeck**. Przetrzymywani byli w nim polscy, francuscy, jugosłowiańscy i belgijscy oficerowie (w tym także głównodowodzący armii belgijskiej gen. van den Bergen, syn byłego premiera Francji Leona Bluma, syn Stalina Jakow Dżugaszwili⁴⁴). Obóz zlokalizowany był na nizinym, piaszczystym terenie, na którym postawiono drewniane baraki, zimne, wilgotne i zapluskwione. Jeńcy myli się w pomieszczeniach mieszkalnych, z natrysków mogli korzystać raz na 2 miesiące. W każdym baraku było tylko jedno nocne „oczko”, w dzień korzystali oficerowie z połowych latryn usytuowanych na skraju obozu⁴⁵. Osadzano w nim oficerów uchodzących za niebezpiecznych i wrogo nastawionych do Niemiec, nieprzestrzegających regulaminów obozowych i podejmujących ucieczki w poprzednich obozach, gdzie byli przetrzymywani. Pomimo wzmożonych rewizji i zwiększonej liczby załogi wartowniczej polscy oficerowie drażyli podkopy i podejmowali ucieczki. W roku 1943 zbiegło z tego obozu czterech polskich oficerów⁴⁶.

Funkcję komendanta Oflagu X C sprawował Oberst Freiherr von Wachmeister. Był to obóz wyjątkowo dobrze strzeżony, utrzymywany z pruską dyscypliną. W styczniu 1942 r. znajdowało się tu ok. 2000 polskich oficerów, w latach następnych

41 W. Zimiński, *Colditz obóz specjalny – Sonderlager IV C*, „LRM” 1989, t. 13, s. 108–109; J. Tucki, *Z rodzinnego Obarzyna...*, s. 145; D. Kisielewicz, *Oficerowie polscy...*, s. 236.

42 CMJW, MiD, Statystyka genewska, sygn. 3; S. Jankowski, *Z fałszywym ausweisem...*; R. Eggers określił przybyłych do Colditz generałów na czele z T. Komorowskim „Borem” (uznanego za *Prominente*) jako imponującą grupę przywódców powstania warszawskiego „naznaczoną zarówno heroizmem, jak i tragizmem”. Zob. R. Eggers, *op.cit.*, s. 343; *Encyclopedia of Camps and Ghettos*, Vol. 4..., s. 238.

43 D. Kisielewicz, *Niewola w cieniu Alp...*, s. 168, 172, 175.

44 Zob. art. S.M. Marcinkiewicz, *Jeniec specjalny – Jakow Dżugaszwili (1907–1943). Nieznany epizod w Oflagu 56 (Bogusze/Prostki)*, zamieszczony w niniejszym tomie „LRM”.

45 CMJW, RiW, sygn. 430 K. Falkowski; L. Kasprzyk, *Wracając pamięcią. Wspomnienia lekarza-jeńca z lat 1939–1945*, Warszawa 1974, s. 75.

46 D. Kisielewicz, *Oficerowie polscy...*, s. 251.

liczba ta zmniejszyła się do ponad 500⁴⁷. W obozie w maju 1942 r. osadzony został gen. T. Piskora. Wiosną i latem tegoż roku nastąpiła wywózka polskich oficerów do oflagów Woldenberg, Gross Born, Dössel. Ostatnią grupę polskich jeńców ewakuowano w sierpniu 1942 r. do Oflagu VI B Dössel⁴⁸. Mimo wzmocnienia przez władze obozowe dyscypliny, w obozie polscy oficerowie pod kierownictwem gen. Piskora, który stanął na czele tajnej komendy obozowej, najintensywniej rozwijali obozową konspirację i podejmowali ucieczki, prowadzili stałą łączność ze specjalną komórką „IKO” Komendy Głównej Związku Walki Zbrojnej/Armii Krajowej (ZWZ/AK)⁴⁹.

Przedstawione powyżej oflagi, w których przetrzymywano generałów występują w literaturze naukowej i wspomnieniowej dotyczącej jeniecstwa jako obozy specjalne lub obozy karne. W analizowanych w niniejszym opracowaniu oflagach, funkcjonariusze obsługi obozowej w wypowiedziach kierowanych do jeńców używali jednak określenia obóz specjalny, a polscy jeńcy – obóz karny. Nie spotyka się takich określeń w rozkazach i instrukcjach Wehrmachtu. Oficerowie byli przekonani, że przetrzymywanie ich w bardzo trudnych warunkach przy zaostrzonej dyscyplinie i stosowaniu szykan było formą kary, w celu uniemożliwienia im rozwijania obozowego ruchu oporu. Stąd też w czasie niewoli i po jej zakończeniu używali takich nazw na określenie oflagów, w których się znaleźli.

W pierwszych tygodniach i miesiącach wojny, w czasie chaosu, kiedy Niemcy nie byli wystarczająco przygotowani na przejście olbrzymiej grupy polskich jeńców wojennych, polskich generałów osadzono w obozach specjalnych (karnych) – saksońskich twierdzach Hohnstein, Königstein, Colditz (później również w Silberberg) w trudnych warunkach bytowych i zaostrzonej dyscyplinie. Nie można jednak pominąć faktu, że w lipcu 1940 r. przewieziono ich (poza pojedynczymi przypadkami) do oflagu Johannisbrunn, międzynarodowego obozu generalskiego, w którym panowały relatywnie dobre warunki bytowe i przyzwoity stosunek do generałów. Można więc orzec, że był to także swoistego rodzaju obóz specjalnego przeznaczenia i traktowania generałów.

Z Johannisbrunn generałów i ich ordynansów (poza dwoma generałami, którzy w innych oflagach mieli pełnić funkcję starszego obozu, oraz oprócz gen. T. Piskora, którego uznano za szczególnie niebezpiecznego dla Niemiec) przewieziono do Oflagu VII A Murnau. W tym oflagu, który niemieckie władze wojskowe określiły jako *Musterlager* (obóz wzorcowy), panowały znośne warunki bytowe i w zasadzie starano się przestrzegać uregulowań prawnych o traktowaniu jeńców wojennych. Trudno powiedzieć, czy nie był to również obóz specjalnego przeznaczenia dla generałów. W oflagu tym (poza trzema generałami, którzy w nim zmarli) doczekali końca niewoli. Warto odnotować, że w Murnau – tak jak w omawianych obozach specjalnych – dzięki postawie i determinacji najstarszego obozu gen. J. Rómmla

47 CMJW, MiD, Statystyka genevska, sygn. 3.

48 Ibidem, WAST, sygn. 5387, 5414, 5436.

49 J. Broniewicz, w *Lubece*, „LRM” 1989, t. 13, s. 152–157.

i gen. Z. Podhorskiego również rozwijała się tajna konspiracja wojskowa, która utrzymywała stałą łączność radiową z konspiracyjnymi wojskowymi władzami w kraju i na emigracji⁵⁰.

W Johannisbrunn i w Murnau nie znalazł się ponownie gen. J. Piskor, który – jak już wskazano – w pierwszych dniach niewoli osadzony w Murnau wykazał nieugiętą postawę wobec Niemców, manifestował patriotyczną postawę wobec pokonanego kraju oraz zapowiedział przegraną Niemiec w tej wojnie. W nieco odmienny sposób potraktowano w niewoli kadm. J. Unruga. Licząc na współpracę z Niemcami i zwolnienie z niewoli ze względu na jego pochodzenie i służbę w niemieckiej marynarce w czasie Wielkiej Wojny, umieszczano go w pierwszych latach niewoli w obozach o zastrzonym rygorze i bardzo trudnych warunkach bytowania. Kiedy jednak nie ugiął się namowom niemieckich służb obozowych obliczonych na współpracę, przeniesiono go do obozów tzw. generalskich, gdzie istniały lepsze warunki jenieckiej egzystencji i starano się przestrzegać uregulowań prawnych o traktowaniu jeńców wojennych.

Oflag Silberberg w Górach Sowich był jednym z mniejszych pod względem liczebności jeńców i najkrócej funkcjonującym obozem karnym dla polskich oficerów, w którym osadzono także polskich generałów. W tym XVIII-wiecznym forcie pruskim, w którym kiedyś więziono przeciwników politycznych, panowały niezwykle trudne warunki życia i surowo traktowano oficerów. Załogę niemieckiej komendy obozowej pełnili starsi sfrustrowani pruscy oficerowie, nieposiadający przygotowania do pełnienia tego rodzaju służby, co wpływało na ich wręcz wrogi stosunek do polskich oficerów. Wzmoczona dyscyplina jaką wprowadzono podyktowana była faktem umieszczenia w nim generałów i niższych stopniem oficerów wspierających jeniecki ruch oporu oraz wrogo nastawionych do Niemców. To za karę umieszczono tu rannych i chorych jeńców z powodu ucieczek z lazaretu w Ostrzeszowie (Stalag XXI A Schildberg). Nie pozwolono im w ciągu dnia leżeć na pryczy (czasami nawet na betonie) w zimnych i wilgotnych pomieszczeniach⁵¹. W tym karnym obozie osadzono kpt. Jana Drzewieckiego dziennikarza „Gazety Pomorskiej” oskarżonego o zamordowanie jeńców, wydanego stąd 10 maja 1940 r. w ręce gestapo⁵². To za karę osadzono w nim niepokornego gen. T. Piskora i niezłomnego kadm. J. Unruga.

Obozami karnymi, o trudnych warunkach bytowych, zlokalizowanych w twierdzeniach i zamczyskach, o zastrzonym rygorze i zwiększonej obsłudze wartowniczej były oflagi, które traktowano jako miejsce izolacji, uznanych za niebezpiecznych, polskich, francuskich, brytyjskich oficerów. Umieszczono tam generałów w obawie

⁵⁰ D. Kisielewicz, *Niewola w cieniu Alp...*, s. 129 i n.

⁵¹ CMJW, WAST, sygn. 5263; ibidem, RiW, sygn. 966 J. Wilk; J. Wilk, *Wspomnienia z pobytu w Srebrnej Górze i Lubece (fragmenty)*, „LRM” 1989, t. 13, s. 177.

⁵² T. Zielińska, *op.cit.*, s. 21; https://kpbcb.pl/Content/162852/PDF/Drzewiecki_Jan_906_1610_Pom.pdf [dostęp: 15 V 2023 r.].

o tworzenie jenieckiego ruchu oporu, lub też cennych ze względów politycznych tzw. prominentów jako zakładników, których szczególnie strzeżono. Obozem karnym, zbudowanym na bagnistym terenie, wyjątkowo strzeżonym, o pruskiej dyscyplinie stosowanej wobec jeńców i trudnych warunkach bytowych był też oflag Lübeck, w którym gen. T. Piskor kierował wyjątkowo prężnie działającą konspiracją i wspierał organizowanie zbiorowych ucieczek przez budowanie podkopów.

* * *

Jednym z wybitnych wyższych rangą polskich oficerów, który przebywał w obozach specjalnych (karnych) był gen. dyw. **Tadeusz Piskor**, dowódca Armii „Lublin” i Armii „Kraków”. Wzięty do niewoli 20 września i osadzony w Oflagu VII A Murnau, na apelu 11 listopada 1939 r. wypowiedział do oficerów następujące słowa: „Bacność! Oficerowie, rocznicę odzyskania niepodległości 11 listopada 1918 r., obchodzimy w tym roku w odmiennych warunkach. Ulegliśmy brutalnej przemocy, nie oznacza to jednak, że Polska przestała istnieć. Dowodem tego jest fakt powstania rządu emigracyjnego z prezydentem Władysławem Raczkiewiczem na czele. Niech żyje Polska!”⁵³. W czasie odprowadzania generała do aresztu jeńcy krzyczyli „Niech żyje generał Piskor!” A na rozkaz oficera Abwehry kpt. Viktora Oleschki, aby wystąpili ci, którzy wzniesli okrzyk, uczynili to wszyscy jeńcy. Na tym apelu nieco wcześniej gen. T. Piskor składał raport komendantowi oflagu płk. Freyowi. Gdy niemiecki oficer stojąc na bacność wyciągnął rękę do uścisku, polski generał nie podał mu ręki, co zostało udokumentowane na fotografii⁵⁴. Generał po odbyciu kary w obozowym areszcie został przewieziony 17 stycznia 1940 r. do karnych obozów: oflagu Silberberg, stamtąd do oflagu Colditz, następnie 20 maja 1942 r. do oflagu Lübeck, stąd do oflagu Dössel, gdzie doczekał końca niewoli⁵⁵.

W obozach gen. T. Piskor pełnił funkcję starszego obozu, cieszył się szacunkiem i uznaniem oficerów, podtrzymywał morale jeńców, dbał o polepszenie ich warunków bytowych i respektowanie przez Wehrmacht postanowień międzynarodowych o ochronie jeńców, organizował działalność konspiracyjną. W oflagu Silberberg rozpoczął akcję szkoleniową jeńców, w celu zachowania dyscypliny zakazał rozstrzygania spraw honorowych, wspierał organizowanie ucieczek. W oflagu Colditz prowadził szkolenia wojskowe, organizował kursy dla oficerów sztabowych, pomagał jeńcom organizującym ucieczki, rozbudował konspirację wojskową (kierował nią płk dypl. Mieczysław Mozdyniewicz), która jako pierwsza nawiązała łączność ze wspomnianą komórką „IKO” Komendy Głównej Armii Krajowej. Z jego inicjatywy organizowane były uroczystości świąt państwowych i pułkowych.

53 Cyt. za: F. Duda, *Murnauczycy w ruchu oporu – przyczynek*, „LRM” 1987, t. 11, s. 82. Zob. także W. Zimiński, *Colditz obóz specjalny...*, s. 95; Z. Kępa, *Na ucieczkowym szlaku*, „LRM” 1989, t. 13, s. 118.

54 D. Kisielewicz, *Niewola w cieniu Alp...*, s. 157.

55 CMJW, WAsT, sygn. 5238, 5405, 5415; J. Izdebski, *Generał Tadeusz Piskor*, „LRM” 2009, t. 32, s. 9–28.

W Lubecie gen. T. Piskor, pełniąc funkcję starszego obozu, jako jedyny generał, rozkazem władz polskiego podziemia w kraju, został mianowany konspiracyjnym komendantem obozu. Konspiracyjna komenda obozu utworzyła grupę łączności z krajem i grupę wywiadowczą. Pod jego kierownictwem konspiratorzy utrzymywali stałą łączność radiową z ZWZ/AK. Celem tej konspiracji było utrzymanie w dobrej kondycji fizycznej i moralnej kadry zawodowej, koniecznej do odtworzenia Polskich Sił Zbrojnych. Pozyskiwano za pomocą odbiorników radiowych wiadomości z radia BBC, redagowano gazetkę obozową. Grupy ucieczkowe drążyły tunele⁵⁶. O jedności i solidarności z jeńcami świadczył fakt odmówienia innego traktowania generała niż pozostałych oficerów. Zażądał, aby i jemu nałożono kajdanki w czasie transportu do kolejnego obozu.

W Dössel, gdzie osadzono go w sierpniu 1944 r., przebywało 11 generałów oraz ok. 2,5 tys. niższych rangą oficerów internowanych w Rumunii. Funkcję starszego obozu w Dössel pełnił gen. broni Leon Berbecki, rozwijał on społeczne formy życia jenieckiego, nie interesował się i nie popierał działalności konspiracyjnej, która i tak prowadzona była przez przybyłego z Colditz ppłk. dypl. Bronisława Kowalczewskiego. Piskor podjął w tym obozie próbę zmiany postawy Berbeckiego wobec Niemców i działań aktywizujących obozową konspirację. Komenda konspiracyjna opracowała plany mobilizacyjne w celu stworzenia z oficerów jednostek kadrowych, które miały stać się regularnymi oddziałami Wojska Polskiego. Kiedy 31 marca niemiecka komenda obozu zarządziła ewakuację obozu, gen. Piskor pozostał w obozie. Obóz został wyzwolony przez armię amerykańską 1 kwietnia, a 2 z rozkazu Naczelnego Wodza generał został dowódcą Polskiego Obozu w Dössel. Gdy jednak zapadła decyzja władz alianckich o wycofaniu generałów z obozu, gen. Piskor 4 kwietnia przerwał mobilizację, zarządził rozwiązanie oddziałów oraz służb i odleciał z innymi generałami do Paryża. Generał L. Berbecki pozostał w obozie⁵⁷.

Na emigracji w Londynie, gdzie spotkał się z ministrem obrony narodowej gen. dyw. Marianem Kukielem i premierem Tomaszem Arciszewskim, gen. T. Piskor sporządził 9 kwietnia „Raport w sprawie generała broni Berbeckiego Leona” zawierający 21 zarzutów. Oskarżał go m.in. o „1. Działanie na szkodę interesów państwowych przez współpracę, a nawet knowania z Niemcami. 2. Postępowanie przynoszące ujmę mundurowi generała polskiego. 3. Szerzenie demoralizacji wśród oficerów i szeregowych”⁵⁸. W raporcie tym znalazło się oskarżenie o zwalczanie oficerów działających w organizacjach konspiracyjnych przez szpiegowanie ich i denuncjowanie o ich działalności oraz kompromitowanie polskiego munduru, a także

56 Szerzej o konspiracji obozowej: J. Moszczeński, *O pracy konspiracyjnej w obozach jeńców Lubeka i Dössel*, Londyn 1957.

57 Szerzej na ten temat: K. Weber, *Bohater czy konformista? Próba oceny działań gen. Leona Berbeckiego podczas internowania w Rumunii*, „LRM” 2020, t. 43, s. 19–43; J. Izdebski, *Generał Tadeusz Piskor...*, s. 19 i n.; G. Kulka, *Postępowanie Wojskowego Trybunału Orzekającego wobec jenieckiej postawy gen. broni Leona Berbeckiego*, „LRM” 2016, t. 39, s. 69–91.

58 J. Izdebski, *Generał Tadeusz Piskor...*, s. 24–25.

ułatwienie niemieckiej załodze obozowej urzędzenia getta w oflagu. Na podstawie Raportu przewodniczący Wojskowego Trybunału Orzekającego gen. dyw. Marian Januszajtis, po przeprowadzonym śledztwie, potwierdził zarzut, co spowodowało skreślenie Berbeckiego 7 lutego 1946 r. z listy żołnierzy PSZ, na Zachodzie⁵⁹.

Generał T. Piskor zamieszkał wraz z żoną Lucyną i synem Jerzym w Londynie. Ze względu na zły stan zdrowia nie został powołany do służby wojskowej, pozostawał natomiast w dyspozycji szefa Sztabu Naczelnego Wodza. Został członkiem Komisji Historycznej, założycielem Koła Generałów i Pułkowników – Dowódców Wielkich Jednostek, był jednym z założycieli Instytutu Józefa Piłsudskiego w Londynie. Generał zmarł 22 marca 1951 r., został pochowany na cmentarzu Kensal Green w Londynie. W roku 1990 dzięki staraniom Społecznego Komitetu Obywatelskiego Pamięci Września 1939 r. utworzonego w Tomaszowie Lubelskim, prochy generała z ceremoniałem wojskowym złożono w kwaterze wojskowej cmentarza w Tomaszowie Lubelskim wśród żołnierzy Armii „Lublin” i „Kraków”⁶⁰.

Oficerem o niezłomnej postawie wobec wroga i patriotycznej wobec Polski był **kadm. Józef Unrug**, dowódca obrony Wybrzeża podczas II wojny światowej. Pochodził z polsko-pruskiego rodu, osiadłego w Wielkopolsce w XVI w. Ojciec Tadeusz zrezygnował ze służby w pruskiej armii już za rządów Bismarcka. Józef urodzony w Brandenburgu dzieciństwo spędził w Sielcu (w powiecie Żnin). Gimnazjum ukończył w Dreźnie, szkołę morską w Kilonii. W czasie I wojny światowej pływał na U-Bootach. Kiedy rozkazem z 28 listopada 1918 r. Józef Piłsudski utworzył Polską Marynarkę Wojenną, Unrug złożył dymisję z Krigsmarine i w Warszawie zaczął tworzyć Flotę Bałtycką, a w 1925 r. został jej dowódcą.

We wrześniu 1939 r. kadm. J. Unrug, obrońca Wybrzeża w 1939 r., wraz z batalionem marynarzy przez 32 dni bronili Helu. Po kapitulacji 2 października został wzięty do niewoli niemieckiej. Po krótkim pobycie w Oflagu X B Nienburg (do 9 listopada 1939 r.) trafił do Oflagu XVIII C Spittal w Austrii, w maju 1940 r. do Oflagu II C Woldenberg, skąd 16 sierpnia 1940 r. przewieziono go do Oflagu VIII B Silberberg.

Stamtąd w listopadzie 1940 r. do Oflagu IV C Colditz w Saksonii, a następnie do Oflagu VIII E Johannsbrunn, a potem 27 kwietnia 1942 r. do Oflagu VII A Murnau⁶¹.

We wszystkich oflagach, kadm. J. Unrug, wykazywał twardą, nieprzejednaną postawę wobec Niemców i solidarność z innymi niższymi rangą oficerami. Kiedy niemieckie władze wojskowe zdecydowały o przetransportowaniu oficerów do Oflagu XVIII C Spittal a.d. Drau, z wyjątkiem kontradmirała, wyszedł na zbiórkę

59 Ibidem, s. 26; K. Weber, *Bohater czy konformista?...*, s. 41.

60 J. Izdebski, *Generał Tadeusz Piskor...*, s. 26; https://pl.wikipedia.org/wiki/Tadeusz_Piskor [dostęp: 26 II 2023 r.].

61 CMJW, WAsT, sygn. 5207, 5259, 5285, 5286, 5651; M. Cieplewicz, *Wiceadmiral Józef Unrug (w 20. rocznicę śmierci)*, „Polska Zbrojna. Magazyn Tygodniowy” 1993, nr 8; M. Borowiak, *Admiral: biografia Józefa Unruqa*, Gdańsk 2004; J. Lusek, *Kompleks obozów jenieckich w Spitalu nad Drawą w czasie II wojny światowej*, „LRM” 2012, t. 35, s. 38.

z walizką i oświadczył, że jedzie z marynarzami, z którymi walczył na Helu⁶². W Spital oficerowie planowali ucieczkę z obozu, zwrócili się do niego o wyrażenie zgody, nie zyskali jej jednak, gdyż w jego opinii byłaby to ucieczka bez szans powodzenia, ze względu na śnieżną zimę w górskiej okolicy. Jak mówił, zdecydował się na podanie Helu, gdyż wierzył, że:

[...] ta wojna zmieni się w wojnę światową i że my ją wygramy, bo inaczej bronilibyśmy Helu do końca, do ostatniego żołnierza. Wszakżeż, kalkulowałem w ten sposób, że 25 procent składu osobowego floty może zginąć w tej wojnie, reszta musi zostać, bo będzie potrzebna do odbudowy polskiej marynarki w niepodległej Polsce. Wszakżeż ja jestem już stary i nie wiadomo, czy powrócę do Ojczyzny, lecz wy młodzi powinniście i nie wolno wam teraz lekkomyślnie narażać życia⁶³.

Nie korzystał kadm. Unrug z ulg z tytułu niemieckiego pochodzenia, unikał też kontaktów z niemieckimi krewnymi, którzy próbowali przekonać go do zmiany postawy wobec Niemców, co miałyby doprowadzić do zwolnienia go z niewoli i podjęcia służby w Kriegsmarine. W Oflagu XVIII C Spittal z Unrugiem spotkała się delegacja niemieckich dygnitarzy, wśród nich był również jego kuzyn z niemieckiej linii rodu. Próbowali go nakłonić do powrotu i służby w niemieckiej Marynarce Wojennej. Delegacja prowadziła rozmowę w języku niemieckim, kadm. Unrug odpowiadał w języku francuskim. Zaskoczony tym faktem daleki krewny gen. mjr Walter von Unruh zapytał, czy zapomniał już języka niemieckiego, w odpowiedzi usłyszał, że zna go bardzo dobrze, lecz postanowił go nie używać po wydarzeniach krwawej niedzieli w Bydgoszczy z 3–4 września 1939 r.⁶⁴

W oflagu Woldenberg, gdzie przewieziono kontradmirała wraz z oficerami marynarki, kierował konspiracją wojskową, jednak przekazał ją wkrótce przybyłemu do tego obozu płk. Ignacemu Misiągowi. W opinii oficerów w Woldenbergu nie był bardzo towarzyski, zachowywał dystans wobec oficerów. Po kolejnej próbie nakłonienia go do zwolnienia z niewoli i służby w niemieckiej Marynarce Wojennej, na stwierdzenie gen. von Puttkamera „Na złego konia Pan obstawił” wypowiedział następujące słowa: „Gonitwa jeszcze nie skończyła się, a mimo to, ja już wiem, jaki koń dobiegnie pierwszy do mety, panie generale”⁶⁵.

W następnych obozach o zaostrzonym rygorze – w Silberberg i Colditz – kadm. Unrug pełnił funkcję starszego obozu, zastępował chorującego gen. Piskora. W opinii Kazimierza Sławińskiego autora książki o oflagu Colditz, kadm. Unrug:

62 A. Cieślik, E. Kowalska, *Admirał z Pałuk. Józef Unrug*, Żnin [1999 lub 2000], s. 41.

63 Cyt. za: ibidem, s. 42.

64 P. Słowiński, *W okowach niewoli. Polscy oficerowie w Oflagu II C Woldenberg podczas II wojny światowej*, Gorzów Wielkopolski 2021, s. 163–164.

65 J. Pollack, *op.cit.*, s. 29; A. Cieślik, E. Kowalska, *op.cit.*, s. 42.

Znajdujących się w obozie oficerów traktował jak surowy i wymagający komendant garnizonu... Z całą bezwzględnością tępił wszelkie przejawy abnegacji i niechlujstwa. Gdy powstawały między jeńcami konflikty, co było nieuniknione, chodzono do generała [Piskora – przyp. aut.], który prowadząc czasem wielogodzinne rozmowy, doprowadzał do zgody. Kontradmirał tego rodzaju dyskusji nie uznawał. W stosunku do Niemców był twardy i nieustępliwy⁶⁶.

Kiedy niemiecki oficer wszedł bez pukania sprawdzać, czy kraty w oknie nie są przepiłowane, Unrug wyprosił go za drzwi krzyżąc: Heraus!

W oflagu Colditz kadm. Unrug zrezygnował z funkcji starszego obozu po nieprzewidzianym i niewyjaśnionym zdarzeniu. Kiedy ppor. Mikołaj Surmanowicz niechcąc strącił doniczkę, która spadła na grupę niemieckich wachmanów i niemiecka załoga uznała to za próbę zamachu, niemiecki komendant obozu zwrócił się do kontradmirała, by sprawca się ujawnił, dając słowo honoru, że winnego spotka tylko kara dyscyplinarna. Surmanowicz przyznał się, w wyniku czego zakutego w kajdankach wywieziono z obozu. Kiedy kontradmirał powiadomił pisemnie o rezygnacji z funkcji, przyszedł na rozmowę komendant von Schmidt. Na pytanie Schmidta, czy nie zna języka niemieckiego Unrug zażądał tłumacza i oświadczył, że nie będzie z nimi rozmawiał, gdyż nie są ludźmi honorowymi. Wypowiedział słowa: „Pułkownik pan nie jest człowiekiem honoru, pan nie umie dotrzymać danego słowa”⁶⁷.

W opinii por. Władysława Zimińskiego przebywającego w karnych obozach Silberberg i Colditz „Unrug potrafił wykorzystać swoją «uprzywilejowaną» pozycję na korzyść naszej polskiej zbiorowości i nie tylko polskiej. W Colditz cieszył się on uznaniem wszystkich aliantów. Zarówno Anglicy, Francuzi, Belgowie i Holendrzy darzyli go uznaniem za jego twarde i nieugięte stanowisko w czasie konfliktów z komendanturą niemiecką”⁶⁸.

Z Colditz przewieziono kontradmirała do oflagu Johannisbrunn, a stamtąd w kwietniu 1942 r. do oflagu Murnau, w którym znajdowało się wówczas 23 polskich generałów. Tam doczekał końca niewoli. W opinii oficerów obozu Murnau „Najbardziej byli znani ogółowi: wąsaty generał Rómmel [...], krzepki Kutrzeba z siwą czupryną samotnie wędrujący w czasie spacerów i Unrug o najładniejszej sylwetce, zawsze w towarzystwie kilku młodych oficerów, których kształcił w inżynierii morskiej”⁶⁹.

Po zakończeniu niewoli, w maju 1945 r., J. Unrug wyjechał do Wielkiej Brytanii. Zamieszkał w Londynie z żoną Zofią i synem Horacym, których sprowadził

66 Cyt. za: A. Cieślak, E. Kowalska, *op.cit.*, s. 43. Zob. także E. Sławiński, *Jeniecki obóz specjalny Colditz*, Warszawa 1973.

67 A. Cieślak, E. Kowalska, *op.cit.*, s. 44.

68 W. Zimiński, *Colditz obóz specjalny...*, s. 96.

69 Cyt. za: A. Cieślak, E. Kowalska, *op.cit.*, s. 44.

z Niemiec. Dnia 22 maja tegoż roku został mianowany pierwszym zastępcą szefa Kierownictwa Marynarki Wojennej, awansowany 2 września 1946 r. na stopień wiceadmirała i odznaczony Złotym Krzyżem Orderu Virtuti Militari IV klasy. Pełnił funkcję zastępcy generalnego inspektora Korpusu Przysposobienia i Rozmieszczenia, na nim spoczywał obowiązek demobilizacji sił morskich. Po rozwiązaniu PSZ na Zachodzie w 1947 r. wyjechał wraz z rodziną do Mogadiru, a po kilku latach przeniósł się do Francji, gdzie zamieszkał w domu rencistów w Lailly-en-Val koło Orleanu. Chcąc być użyteczny pracował jako kierowca ciężarówki, dowoził zaopatrzenie dla ośrodka. Nie przyjął obywatelstwa francuskiego. Zmarł 28 lutego 1973 r., został pochowany na cmentarzu w Montresor. Po 45 latach, jesienią 2018 r., ekshumowano szczątki Józefa Unruga i jego żony Zofii (zm. w 1980 r.) i pochowano na Cmentarzu Marynarki Wojennej w Gdyni. Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej 21 września tegoż roku mianował Józefa Unruga na stopień admirała floty⁷⁰. Jako polski patriota, broniący narodowego honoru i osobistej godności jest patronem Usteckiego Centrum Szkolenia Marynarki Wojennej oraz wielu szkół i ulic na Pomorzu.

Podsumowanie

Generałowie w obozach specjalnych lub obozach karnych, jak nazywali te obozy jeńcy oraz członkowie niemieckiej załogi obozowej, w trudnych warunkach bytowych, przy zaostrzonym rygorze ze strony niemieckiej, zachowywali postawę godną wysokiego rangą polskiego oficera. Pełnili funkcję starszych obozu, organizowali tajne organizacje wojskowe, które kierować miały formami jenieckiego ruchu oporu. Organizowali działalność szkoleniową i kulturalno-oświatową, przeciwdziałali niemieckiej propagandzie, wspomagali organizowanie ucieczek, informowali o sytuacji w kraju. Dbali o dyscyplinę i ład, o właściwe postawy jeńców zgodne z takimi normami moralnymi, jak: odwaga, sprawiedliwość i solidarność żołnierska, stawianie dobra służby Polsce ponad osobiste ambicje. W opinii Reinholda Eggersa członka niemieckiej załogi obozowej w Hohnstein i Colditz spośród przebywających tam jeńców polscy oficerowie wykazywali się najwyższym morale⁷¹. Z grupy 29 generałów przetrzymywanych w obozach specjalnych, szerzej przedstawiono w tym opracowaniu dwie sztabowe postaci – gen. T. Piskora i kadm. J. Unruga, którzy przez cały czas niewoli angażowali się w działalność konspiracyjną, nie tolerowali uległej postawy wobec Niemiec, zachowali godność i honor polskiego żołnierza, solidarność z podwładnymi oficerami. Swoimi działaniami i postawą dorównywali im prawie wszyscy generałowie przetrzymywani w obozach Wehrmachtu.

Pod koniec wojny znajdowało się w niewoli niemieckiej 46 polskich generałów: 23 w Murnau, 15 w Dössel, 1 generał w Woldenbergu, 1 w Gross Born oraz 6 generałów z powstania warszawskiego w Colditz, następnie w Markt Pongau w Austrii.

⁷⁰ <https://www.tvp.info/39265369/uroczystosci-pogrzebowe-admirała-unruga> [dostęp: 26 II 2023 r.].

⁷¹ R. Eggers, *op.cit.*, s. 37.

Zakończenie wojny zastało na Zachodzie 127 polskich generałów, zarówno tych, którzy walczyli w Polskich Siłach Zbrojnych na Zachodzie, jak i tych, którzy byli w niemieckich obozach jenieckich. Z tej grupy powróciło do Polski tylko 20⁷². Do kraju z niewoli niemieckiej powróciło 9 generałów walczących we wrześniu 1939 r. (R. Abraham, W. Bończa-Uzdowski, J. Chmurowicz, J.J. Sadowski, J. Kwapiszewski, B.S. Mond, J. Rómmel, S. Taczak, W. Thommée) oraz 2 z powstania warszawskiego (A. Skroczyński i T. Kossakowski). Do kraju powrócił również gen. L. Berbecki internowany we wrześniu 1939 r. w Rumunii, od 1941 r. w niewoli niemieckiej.

Bibliografia

ARCHIWALIA

Centralne Muzeum Jeńców Wojennych

– Wehrmachtauskunftstelle für Kriegesverlute und Kriegsgefangene, sygn. 4984, 5044, 5052, 5082, 5160, 5162, 5169, 5181, 5206–5214, 5238–5239, 5251–5252, 5259, 5263–5264, 5273, 5278–5279, 5282, 5284–5286, 5315, 5347, 5387, 5405, 5414–5415, 5436, 5547, 5651, 5486,

– Materiały i Dokumenty, Statystyka genevska, sygn. 3–4,

– Relacje i Wspomnienia, sygn. 229 M. Hecker; sygn. 430 K. Falkowski; sygn. 530 W. Spyrlak; sygn. 641 B. Sęk; sygn. 701 R. Rozwadowski; sygn. 720 L. Kwiecień; sygn. 788 J. Kowalczyk; sygn. 845 M. Borkowski; sygn. 922 B. Ober; sygn. 925 E. Schubert; sygn. 963 J. Dobrzański; sygn. 964 W. Mirecki; sygn. 966 J. Wilk; sygn. 973 S. Rutkowski; sygn. 1106 T. Jasicki; sygn. 1131 B. Komorowski; sygn. 1135 I. Kwieciński; sygn. 1260 E. Ejzert.

OPRACOWANIA

Altman-Radwańska J., *Ucieczki oficerów polskich – jeńców Wehrmachtu z oflagów w okresie II wojny światowej*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny” 1980, t. 3.

Artylerzysta Piłsudskiego. Wspomnienia gen. Jana Chmurowicza, oprac. K. Drozdowski, Warszawa 2019.

Borowiak M., *Admirał: biografia Józefa Unruga*, Gdańsk 2004.

Brandys M., *Generalia i imponderabilia (fragmenty z tomu „Moje przygody z wojskiem”)*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny” 1989, t. 13.

Brandys M., *Moje przygody z historią*, Warszawa 1990.

Broniewicz J., *W Lubece*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny” 1989, t. 13.

Cieplewicz M., *Wiceadmiral Józef Unrug (w 20. rocznicę śmierci)*, „Polska Zbrojna. Magazyn Tygodniowy” 1993, nr 8.

Cieślak A., Kowalska E., *Admirał z Pałuk. Józef Unrug*, Żnin [1999 lub 2000].

⁷² A. Suchcitz, *Emigracyjne losy polskiej generalicji po roku 1945*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1993, nr 3, s. 105.

- Duda F., *Murnauczyzy w ruchu oporu – przyczynek*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny” 1987, t. 11.
- Eggers R., *Tajemnice obozu Colditz. Wspomnienia niemieckiego strażnika oflagu*, Poznań 2021.
- Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945*, Vol. 4: *Camps and Other Detention Facilities under the German Armed Forces*, ed. G.P. Megargee, R. Overmans, W. Vogt, Bloomington 2022.
- Izdębski J., *Generał Tadeusz Piskor*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny” 2009, t. 32.
- Janczak B., *Beliniak, ułan, dowódca, jeniec, emigrant. Generał brygady Zygmunt Piasecki „Dublańczyk” (1893–1954)*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2023, nr 1.
- Jankowski S., *Z fałszywym ausweisem w prawdziwej Warszawie. Wspomnienia 1939–1946*, t. 1–2, Warszawa 1980–1984.
- Jankowski S., *Z Warszawy... do Warszawy*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny” 1989, t. 13.
- Kasprzyk L., *Wracając pamięcią. Wspomnienia lekarza-jeńca z lat 1939–1945*, Warszawa 1974.
- Kępa Z., *Na ucieczkowym szlaku*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny” 1989, t. 13.
- Kisielewicz D., *Echa zbrodni katyńskiej w oślagach Trzeciej Rzeszy*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny” 1992, t. 15.
- Kisielewicz D., *Niewola w cieniu Alp. Oflag VII A Murnau*, Opole 2015.
- Kisielewicz D., *Oficerowie polscy w niewoli niemieckiej w czasie II wojny światowej*, Opole 1998.
- Kobylarz-Buła R., Sznotala K., *Wykaz niemieckich obozów jenieckich 1939–1945*, wyd. 2 popr., Opole 2020.
- Kosk H.P., *Generalicja polska. Popularny słownik biograficzny*, t. 1–2, Pruszków 1998–2006.
- Kozłowski W., *Generalski konterfekt. Biografia zbiorowa dowódców Częstochowskiej 7 Dywizji Piechoty: 1921–1939*, Łódź 2007.
- Kryśka-Karski S., Żurakowski S., *Generałowie Polski niepodległej*, wyd. uzup. i popr., Warszawa 1991.
- Kulka G., *Postępowanie Wojskowego Trybunału Orzekającego wobec jenieckiej postawy gen. broni Leona Berbeckiego*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny” 2016, t. 39.
- Kuprianis A., *Generał brygady Czesław Młot-Fijałkowski (1892–1944)*, Warszawa 2004.
- Laskowski L., *Roman Abraham. Losy dowódcy*, Warszawa–Poznań 1998.
- Listy gen. bryg. Franciszka Kleeberga do płk. Stanisława Rostworowskiego, październik 1924–lipiec 1940 roku*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2015, nr 2.
- Lusek J., *Kompleks obozów jenieckich w Spittalu nad Drawą w czasie II wojny światowej*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny” 2012, t. 35.
- Michaliński Z., *Admirałowie polscy 1919–1950*, Warszawa 1993.
- Mierziński Z., *Generałowie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1990.
- Moszczeński J., *O pracy konspiracyjnej w obozach jeńców Lubeka i Dössel*, Londyn 1957.

Pawlak F., *Oflag VIII B i... znowu na wolności*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny” 1989, t. 13, s. 36–60.

Podręczny G., Przerwa T., *Twierdza Srebrna Góra*, Warszawa 2010.

Polak B., *Generał Władysław Taczak 1874–1960*, wyd. 2 posz., Koszalin 1998.

Pollack J., *Jeńcy polscy w hitlerowskiej niewoli*, wyd. 2 popr. i uzup., Warszawa 1986.

Przerwa T., *Karny, specjalny, zwyczajny? Oflag VIII B Silberberg w relacjach polskich oficerów (1940–1941)*. W: *W niewoli. Doświadczenie jenieckie i jego konteksty na przestrzeni dziejów*, red. M. Jarząbek, M. Stachura, P. Szlanta, Kraków 2019.

Reid P.R., *Colditz. The Full Story*, London 1984.

Schubert E., *Życie w forcie Hohenstein*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny” 1989, t. 13.

Senft S., *Rozmieszczenie, liczebność i skład narodowościowy obozów jenieckich w VIII Okręgu Wojskowym Wehrmachtu podczas II wojny światowej*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny” 1974, t. 1.

Sławiński E., *Jeniecki obóz specjalny Colditz*, Warszawa 1973.

Słowiński P., *W okowach niewoli. Polscy oficerowie w Oflagu II C Woldenberg podczas II wojny światowej*, Gorzów Wielkopolski 2021.

Sprawozdanie gen. Emila Krukowicza-Przedrzymirskiego z pobytu w niewoli, wstęp i oprac. Z. Moszumański, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2007, nr 3.

Sroka P., *Oflag VIII B Silberberg: niedoceniany fragment historii twierdzy*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny” 2011, t. 34.

Stawecki P., *Generałowie II Rzeczypospolitej*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1991, nr 3/4.

Stawecki P., *Generałowie polscy w wojnie obronnej 1939 roku i ich dalsze losy wojenne*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” (cz. 1), 2014, nr 2; (cz. 2), 2014, nr 3.

Stawecki P., *Generałowie polscy. Zarys portretu zbiorowego 1776–1945*, Warszawa 2010.

Stawecki P., *Słownik biograficzny generałów Wojska Polskiego 1918–1939*, Warszawa 1994.

Suchcitz A., *Emigracyjne losy polskiej generalicji po roku 1945*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1993, nr 3.

Tessin G., *Verbände und Truppen der deutschen Wehrmacht und Waffen SS im Zweiten Weltkrieg 1939–1945*, Bd. 2, Frankfurt a. Main 1966.

Tomiczek H., Zarudzki M.S., *Jeniecka konspiracja wojskowa w Oflagu II C Woldenberg*, Poznań 1989.

Tucki J., *Z rodzinnego Obarzyna – przez Colditz – do Paignton*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny” 1989, t. 13.

Viatteau A., *Generał Bernard Stanisław Mond w odnalezionych relacjach, wspomnieniach, archiwach i korespondencji*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny” 2014, t. 37.

Weber K., *Bohater czy konformista? Próba oceny działań gen. Leona Berbeckiego podczas internowania w Rumunii*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny” 2020, t. 43.

Wilk J., *Wspomnienia z pobytu w Srebrnej Górze i Lubece (fragmenty)*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny” 1989, t. 13.

Wyruć W., *Generał Wiktor Thommée. Życie i walka: 1881–1962*, Modlin 2010.

Zielińska T., *Oficerskie obozy specjalne – Silberberg, Colditz, Lübeck*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny” 1989, t. 13.

Zieliński J., *General Jan-Jagmin Sadowski obrońca Śląska 1895–1977*, Katowice 1988.

Zimiński W., *Colditz obóz specjalny – Sonderlager IV C*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny” 1989, t. 13.

Ziobroń R., *Historia żołnierza tułacza. Działalność emigracyjna generała Władysława Bortnowskiego*, Rzeszów 2009.

ŹRÓDŁA INTERNETOWE

<https://www.tvp.info./39265369/uroczystosci-pogrzebowe-admirała-unruga> [dostęp: 26 II 2023 r.].

https://www.wikiwand.com/pl/Oflag_VIII_E_Johannisbrunn [dostęp: 7 IV 2023 r.].

https://kpbc.pl/Content/162852/PDF/DrzewieckiJan_906_1610_Pom.pdf [dostęp: 15 V 2023 r.].

https://pl.wikipedia.org/w/index.php?title=oflag_IV_A_Hohnstein&oldid=62743733 [dostęp: 5 VII 2023 r.].

[https://pl.wikipedia.org/wiki/Tadeusz_Piskor_\(d2023\)](https://pl.wikipedia.org/wiki/Tadeusz_Piskor_(d2023)) [dostęp: 26 II 2023 r.].

Generals of the Polish Army in the Wehrmacht special POW camps Summary

Keywords: World War II, German captivity, Polish generals, oflags, special POW camps

The German prisoner-of-war system included special camps designed for officers, which functioned as places of isolation for officers of the Allied, who displayed hostile attitudes towards Germans, organized escapes, undertook to escape or developed conspiratorial activity. Such camps offered worse living conditions than regular oflags and had stricter discipline introduced. The places were treated by the Wehrmacht as special or penal camps. Polish generals were detained in the following special oflags: IV B Königstein, IV C Colditz, VIII B Silberberg, X C Lübeck. The camps were located in fortified castles (fortresses), e.g. in Lübeck – on a low-lying damp terrain, hardly fit for living as the inmates were accommodated in cramped, damp rooms, without proper sanitary facilities, supervised particularly closely by German guards to prevent the detained from fleeing. Sending officers to the special oflags was a form of punishment. Polish generals kept in such camps performed the function of seniors of the camp. They behaved with dignity, organized military conspiracy and supported officers in organizing escapes. The most prominent, as regards their attitude and activity in this respect, were Major General Tadeusz Piskor and Commodore Józef Unrug. After the end of the war, nine generals returned to Poland from German captivity; however, the majority decided to stay in exile.